

УДК 343.342

DOI: 10.36550/2522-9230-2023-14-299-303

Задерейко Світлана Юрївна,

професор кафедри публічного та міжнародного права

ЮІ КНЕУ імені Вадима Гетьмана,

кандидат юридичних наук, доцент

e-mail: zadereikosvitlana@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0336-0023>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ В КОНТЕКСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

У даній статті розглянуто актуальні проблеми кримінального процесуального законодавства щодо неповнолітніх в контексті запровадження ювенальної юстиції в Україні.

Розглянуто можливість реформування чинного кримінального процесуального законодавства щодо неповнолітніх у контексті запровадження ювенальної юстиції в Україні. Обґрунтовано потребу у запровадженні оновленої моделі кримінального провадження щодо неповнолітніх в Україні.

Розроблено теоретичні положення та практичні рекомендації щодо особливостей кримінального провадження щодо неповнолітніх в Україні. Доведено, що інститут кримінального провадження щодо неповнолітніх в Україні побудований за радянським зразком, основа якого була закладена в 30-ті роки ХХ століття. Прийнятий 2012 року КПК України не усунув усіх прогалин цього провадження.

Визначено, що одним із позитивних моментів у створенні таких судів стало запровадження традиції вивчення особи неповнолітнього правопорушника, систематизація даних про нього, які використовувались у судочинстві після ліквідації цих судових органів.

До негативних сторін такого суду можемо віднести велику кількість повноважень і завантаженість, адже до його функцій належали як правопорушення малолітніх, так і делікти, вчинені проти них; крім цього судді суду у справах неповнолітніх здійснювали нагляд за роботою установ, що здійснювали перевиховання неповнолітніх злочинців.

Відмічено, що в Україні судочинство у справах неповнолітніх здійснюють судді, які працюють у суді загальної юрисдикції і обираються зборами суддів. До них законодавством визначено вимоги щодо стажу роботи, досвіду та морально-ділових та професійних якостей. Вважаємо таку вимогу закону занадто «м'якою» і такою, що не враховує вимоги міжнародних стандартів і позитивний досвід зарубіжних країн.

Автором відзначено, що на сьогодні в Україні існують лише окремі складові частини ювенальної юстиції у вигляді органів і служб у справах неповнолітніх, центрів пробації та надання соціальної і психологічної допомоги, у зв'язку з чим пропонується дореформування вже існуючої моделі.

Ключові слова: слідчий, прокурор, слідчий суддя, кримінальне провадження, неповнолітній, заходи виховного характеру, досудове розслідування, особливості.

Zadereiko S. ACTUAL PROBLEMS OF CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION REGARDING MINORS IN THE CONTEXT OF THE INTRODUCTION OF JUVENILE JUSTICE IN UKRAINE

This article examines the current problems of criminal procedural legislation regarding minors in the context of the introduction of juvenile justice in Ukraine.

The possibility of reforming the current criminal procedural legislation regarding minors in the context of the introduction of juvenile justice in Ukraine is considered. The need to introduce an updated model of criminal proceedings against minors in Ukraine is substantiated.

Theoretical provisions and practical recommendations regarding the peculiarities of criminal proceedings against minors in Ukraine have been developed. It has been proven that the institution of criminal proceedings against minors in Ukraine is built according to the Soviet model, the foundation of which was laid in the 30s of the 20th century. The Criminal Procedure Code of Ukraine adopted in 2012 did not eliminate all the gaps in this proceeding.

It was determined that one of the positive points in the creation of such courts was the introduction of the tradition of studying the identity of a minor offender, the systematization of data about him, which were used in court proceedings after the liquidation of these judicial bodies.

The negative sides of such a court include a large number of powers and workload, because its functions included both juvenile offenses and torts committed against them; in addition, juvenile court judges supervised the work of institutions that reeducated juvenile criminals.

It is noted that in Ukraine, juvenile justice is conducted by judges who work in the court of general jurisdiction and are elected by the assembly of judges. The legislation defines the requirements for them regarding work experience; experience and moral, business and professional qualities. We consider such a requirement of the law to be too "soft" and one that does not take into account the requirements of international standards and the positive experience of foreign countries.

The author noted that today in Ukraine there are only separate components of juvenile justice in the form of bodies and services for juvenile affairs, probation centers and the provision of social and psychological assistance, in connection with which the pre-reform of the existing model is proposed.

Key words: investigator, prosecutor, investigating judge, criminal proceedings, minor, educational measures, pre-trial investigation, peculiarities.

Постановка проблеми. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх не тільки відрізняється за своїм процесуальним режимом, правилами та процедурами від загального порядку кримінального провадження, а й здійснюється з урахуванням власних засад та притаманних йому завдань. Чинний КПК України містить розширену систему кримінальних процесуальних гарантій прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, а також у більшій мірі намагається врахувати особливості участі цих осіб у кримінальному провадженні. Те, що з прийняттям КПК України були здійснені перші практичні кроки на шляху формування елементів кримінального провадження, а саме кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, вказується у юридичній літературі.

Крім цього, у Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні вказано, що ця система повинна забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою. Натомість у Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року зазначається про необхідність запровадження цілісної системи заходів, що включатиме забезпечення дієвого правосуддя, соціально-виховні та реабілітаційні програми для неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, профілактичні та освітні програми, адресні соціальні послуги, що можуть допомогти дитині набути навичок з розв'язання соціальних, побутових проблем, створення можливостей для навчання керувати власною поведінкою та виваженого ставлення до своїх вчинків, професійного розвитку та налагодження стосунків у сім'ї та громаді.

Отже, вивчення та детальний аналіз існуючих реформ в правовій та судовій сферах, визначення подальших кроків у впровадженні позитивного зарубіжного досвіду щодо процесуального порядку кримінального провадження у справах неповнолітніх, створення спеціалізованих інституцій, які займатимуться такими справами, є актуальними питаннями на сьогоднішній день.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Необхідність реформування чинного кримінального процесуального законодавства щодо неповнолітніх в контексті запровадження ювенальної юстиції в Україні підтверджується результатами, отриманими вченими Є. М. Гідулянової, А. Є. Голубова, С. М. Зеленського, Ю. І. Ковальчука, О. М. Крукевич, В. В. Романюка, С. В. Оверчука, А. В. Савченка, Є. Б. Мельникової та інших авторів.

Метою статті є розкриття актуальних кримінального процесуального законодавства щодо неповнолітніх в контексті запровадження ювенальної юстиції в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто погодитися з В. Мозговою, яка наголошує на необхідності проведення подальших історико-правових досліджень у цій сфері, адже вироблення оптимальної національної моделі спеціалізованих судів, які здійснюватимуть судочинство у справах неповнолітніх, можливе лише за умови чітко визначеного концептуального підходу до формування нормативно-правової бази у сфері кримінального правосуддя стосовно неповнолітніх, належне обґрунтування положень якого обов'язково потребує врахування історичного досвіду [1].

В історії вітчизняного кримінального процесу здійснення судового провадження щодо неповнолітніх спеціально уповноваженими на це судьями (спеціалізованими складами судів) не є чимось новим. Така практика вже застосовувалася на українських землях, що перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій на початку ХХ століття.

Всебічне вивчення історичного досвіду варто здійснити з метою кращого розуміння витоків і напрямів розвитку, зміни інституту кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, що у майбутньому може забезпечити від поспішних рішень органами державної влади і реформами, які вони здійснюють.

У 1880 році у Санкт-Петербурзі відбувся Міжнародний тюремний конгрес, на якому було розглянуто ідею особливого становища неповнолітніх у кримінальному провадженні. Десять років потому на Третньому з'їзді представників російських виправних закладів для малолітніх (Москва, 1891 рік) обговорювалася спеціальна доповідь керівника Московського міського рукавишніковського притулку про спрощення форм і порядку судочинства у справах малолітніх та неповнолітніх і було прийнято рішення про порушення відповідного клопотання. У доповіді, зокрема, йшлося про шкідливий вплив на дітей-обвинувачених «складної обрядовості суду та урочистості його прийомів, що спричиняють велику зарозумілість неповнолітнього або справляють на нього болісно-гнітюче враження». Клопотання Третього з'їзду представників російських виправних закладів для неповнолітніх було передано міністру юстиції, голові Комісії зі складання акта нового Кримінального уложення. Враховуючи майже одностайне схвалення його положень старшими головами і прокурорами судових палат, а також погоджуючись з позицією міжнародних тюремних конгресів, з'їздів міжнародного союзу криміналістів про те, що питання про відповідальність малолітніх та неповнолітніх необхідно розглядати з позиції виховно-виправної, а не каральної, міністр юстиції визнав за необхідне розпочати «найбільш невідкладні виправлення у зазначених сферах законодавства», «не чекаючи закінчення робіт з написання нового Кримінального уложення» [2, с. 9].

Результатом також діяльності став Закон від 2 червня 1897 року «Про зміни форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх та неповнолітніх», в якому є низка відступів від загального порядку судочинства і встановлено певні гарантії прав молодих правопорушників як суб'єктів судово-процесуальних дій. Зокрема, цим законом було внесено істотні зміни у відповідне законодавство, насамперед – у Статут кримінального судочинства 1864 року. Попри доволі суперечливу правову оцінку зазначеного закону, він став своєрідною спробою організації відправлення правосуддя в узгодженому поєднанні публічного начала з началом

індивідуальним. З-поміж найістотніших нововведень закону було виокремлення в особливе провадження справ про співучасть неповнолітніх, що відповідало одній з центральних ідей реформи – особливому кримінальному процесуальному становищу юних обвинувачених [1].

Варто зауважити, що така державно-правова політика стала підґрунтям у створенні спеціалізованих судів, які розглядали справи неповнолітніх.

У 1912 році окремі категорії проваджень щодо неповнолітніх були передані в підсудність дільничним мировим суддям, й кримінальне правосуддя щодо неповнолітніх стало існувати більше на папері, ніж на практиці.

Апеляційною інстанцією для рішень ювенальних судів було особливе відділення з'їздів мирових суддів.

До Жовтневої революції 1917 року на зразок Санкт-Петербурзького були створені суди у справах неповнолітніх, зокрема – в Москві, Саратові, Томську, Ризі, Любаві, в українських містах – Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі (Дніпропетровську) та Миколаєві [1, с. 125].

Діяльність перших ювенальних судів у Російській імперії належала до локального правового регулювання, а ефективність здійснення правосуддя щодо неповнолітніх значною мірою визначалась особистістю судді. З цього приводу відомий американський суддя кінця XIX – початку XX століття Франк Берроу наголошував, що особистість судді – найголовніший інструмент для досягнення успіху ювенальним судом, оскільки таке судочинство не може здійснюватися за автоматичними моделями. Досвідчений юрист зі знаннями дитячої психології, педагогіки є тією людиною, яка потрібна для цієї справи [3, с. 10].

Створення суду у справах неповнолітніх на території України історично зумовлене ще й тим, що Київський патронат ще у 1911 році вирішив зосередити свою діяльність на організації протидії дитячій злочинності в м. Києві.

27 квітня 1912 року, заслухавши доповідь В. М. Левитського «Про суд для малолітніх», загальні збори патронату визнали введення останнього в місті Києві вкрай необхідним і доручили правлінню розробити проект положення про нього та провести роботу з організації допоміжних йому установ. 7 серпня 1912 року мотивованою доповідною запискою правління клопотало перед Київською міською думою про асигнування допомоги у розмірі п'яти тисяч рублів на витрати, пов'язані з уведенням суду для малолітніх.

До 1 січня 1913 року правлінням Патронату було закінчено розробку проекту організації ювенального суду і положення про його введення. 12 січня 1913 року ці проекти були подані на розгляд Київському з'їзду мирових суддів. Зважаючи на децентралізований порядок створення ювенальних судів, який логічно привів до появи локального правового регулювання їх організації та функціонування (нормативно-правові акти міських дум, повітових земств, з'їздів мирових суддів), у травні 1913 року Київський з'їзд мирових суддів затвердив «Правила для організації Особливого суду у справах малолітніх в місті Києві», «Правила про організацію піклувальників при Особливому суді для малолітніх, який засновується у місті Києві», «Правила про організацію притулку при Особливому суді у справах про малолітніх у місті Києві» [4, с. 127].

Згідно з «Правилами для організації Особливого суду у справах малолітніх у місті Києві» встановлювалася така його підсудність:

а) усі справи, за якими малолітні віком від 10 до 17 років звинувачуються у вчиненні злочинного діяння, підсудного мировим судам;

б) справи про порушення особистої недоторканності та нанесення легких тілесних ушкоджень, де потерпілим є малолітній;

в) справи про злочинні діяння щодо малолітніх, передбачені Статутом про покарання, які накладаються мировими суддями, Уложенням про покарання кримінальна та виправні й деякими іншими законами, а саме: допуск дітей до жебрацтва та до розпивання міцних спиртних напоїв; підкидання дитини; невиконання обов'язків щодо відповідального нагляду за дитиною; залишення без допомоги дитини, яка досягла семирічного віку; порушення трудових прав малолітніх (використання дитини як прислуги у закладах для розпивання спиртних напоїв, порушення правил охорони праці малолітніх, у тому числі – перешкоджання отриманню освіти). Як наголошує Н. М. Крестовська, ця категорія справ з'явилася у предметній підсудності суду для малолітніх не випадково [4]. Враховуючи свій досвід роботи у суді, В. М. Левитський зазначав, що «малолітній обвинувачений багато разів був потерпілим. Ніхто ніколи не охороняв його інтересів». Така ж тенденція зберігається і зараз, ще раз підтверджуючи істинність того, що запобігання дитячій злочинності має розпочинатися із захисту прав дитини;

г) справи про порушення обов'язкових постанов міських дум, земських зборів та адміністративної влади, які видаються з метою забезпечення охорони життя, здоров'я, моральності малолітніх або забезпечення їм можливості отримувати належні освіти та виховання [4, с. 128].

Загалом компетенцію ювенального суду міста Києва Н. М. Крестовська оцінює як комплексну: до його провадження належали як правопорушення малолітніх, так і делікти, вчинені проти них. Така конфігурація підсудності дає змогу вирішити одразу кілька проблем, зокрема, забезпечити: 1) режим законності при провадженні у справах про злочини неповнолітніх; 2) ранню профілактику злочинності шляхом оперативного правового реагування на незлочинні правопорушення неповнолітніх; 3) надійний захист неповнолітніх потерпілих від злочинів, жорстокого поводження, експлуатації тощо; 4) «завантаження» судді справами на однаковому рівні з його колегами [4, с. 128].

Зауважимо, що до кінця 1917 року мировий суддя у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх

здійснював також судовий нагляд за роботою установ, що здійснювали перевиховання неповнолітніх злочинців. Для проведення необхідних виховних заходів і надання допомоги таким злочинцям суд у справах неповнолітніх користувався допомогою призначуваних суддею піклувальників (у тому числі таких, що працюють безоплатно, на громадських засадах), підбір яких був дуже ретельним, а також допомогою платних лікарів (зокрема, психіатра) та благодійних товариств і установ [3, с. 67]. Саме у зв'язку з цим тогочасні юристи розглядали суд для неповнолітніх як орган «державного піклування про неповнолітніх, що діє в судовому порядку».

Поряд з тим, враховуючи кількість функцій таких піклувальників, допомогу в справі виправлення неповнолітніх почали шукати в товаристві патронату. Як наслідок цього почали засновувати місцеві товариства патронату над неповнолітніми з метою надання всебічної допомоги малолітнім та неповнолітнім обвинуваченим, а також тим особам, яких було виправдано або хто вже відбув покарання.

Однак, незважаючи на певні успіхи товариств патронату, судді не були достатньо задоволені станом громадської роботи у сфері ювенальної юстиції. В. М. Левитський писав: «На відміну від США, де дитячий суд оточений масою громадських організацій ... навіть у великих містах Росії особливий суд для малолітніх був би зараз одиноким. У нього немає підґрунтя, яке живило б та підтримувало його слабкий молодий організм».

За часів радянської влади, а саме – 14 січня 1918 року, було прийнято Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР «Про комісії для неповнолітніх». Відповідно до цього документа до кримінальної відповідальності притягали особи лише з 17 років, у зв'язку з чим спеціалізовані суди у справах неповнолітніх були скасовані.

Щодо судів у справах неповнолітніх на українських землях, які перебували у складі Австро-Угорської імперії, можна зазначити, що вони створювалися за ініціативою інституцій громадянського суспільства, а не держави, однак від початку цей процес набув централізованого характеру. Зокрема, вимога про створення судів у справах неповнолітніх прозвучала на Першому конгресі із захисту дітей, який відбувся у Відні в 1907 році і зібрав найкращих представників юридичної та педагогічної еліти країни, адміністраторів, політиків. Згодом Міністерство юстиції Австро-Угорщини циркуляром від 21 жовтня 1908 року ввело суди для неповнолітніх.

Згідно із цим циркуляром усі справи про малолітніх передавалися опікунським суддям, які діяли як окремий склад кримінального суду. Апеляційною інстанцією для таких судів був юнацький сенат. І суд у справах неповнолітніх, і юнацький сенат мали розміщуватися окремо від інших судових установ.

Під час судового розгляду малолітньому віком до 14 років мав бути наданий законний представник або призначений судом захисник, для осіб віком від 15 до 18 років такі преференції визначалися судом. У всьому іншому розгляд справи опікунським суддею був модифікацією «дорослого» процесу: він був публічним, формалізованим (мантія судді, лава підсудних тощо), державне обвинувачення підтримувалося прокурором. Одним з недоліків у розвитку австрійської ювенальної юстиції була нерозвинутість громадських організацій, від успіху роботи яких багато в чому залежить ефективність діяльності суду у справах неповнолітніх [4, с. 132].

І хоча ці недоліки були законодавчо усунені, з 1914 року, початком Першої світової війни, реформа судів у справах неповнолітніх зупинилася.

Незважаючи на вагомі досягнення перших судів у справах неповнолітніх на українських землях, вони так і не утворили єдиної системи і їхня діяльність не поширилася на всю країну. Вказане можна пояснити тим, що громадські ініціативи створення судів у справах неповнолітніх, хоч і не викликали активного опору влади, однак і офіційної підтримки з її боку не мали.

Висновки. Отже, аналізуючи історичний досвід створення судів у справах неповнолітніх на території України можемо відмітити суттєвий крок вперед, адже дані суди були створені ще на початку ХХ століття. Одним із позитивних моментів у створенні таких судів стало запровадження традиції вивчення особи неповнолітнього правопорушника, систематизація даних про нього, які використовувались у судочинстві після ліквідації цих судових органів.

До негативних сторін такого суду можемо віднести велику кількість повноважень і завантаженість, адже до його функцій належали як правопорушення малолітніх, так і делікти, вчинені проти них; крім цього судді суду у справах неповнолітніх здійснювали нагляд за роботою установ, що здійснювали перевиховання неповнолітніх злочинців.

Отже, в Україні судочинство у справах неповнолітніх здійснюють судді, які працюють у суді загальної юрисдикції і обираються зборами суддів. До них законодавством визначено вимоги щодо стажу роботи; досвіду та морально-ділових та професійних якостей. Вважаємо таку вимогу закону занадто «м'якою» і такою, що не враховує вимоги міжнародних стандартів і позитивний досвід зарубіжних країн.

На сьогодні в Україні існують лише окремі складові частини ювенальної юстиції у вигляді органів і служб у справах неповнолітніх, центрів пробації та надання соціальної і психологічної допомоги, у зв'язку з чим пропонується дореформування вже існуючої моделі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Мозгова В. Досвід створення та функціонування ювенальних судів в Україні на початку ХХ століття. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1. С. 108–115. URL: <http://www.chasopysnaru.gov.ua/chasopys/ua/pdf/1-2014/108-mozgova.pdf>
2. Харсеева О. В. Реформирование института уголовной ответственности несовершеннолетних в России в 1897 году. *Историко-правовые проблемы: новый ракурс*. 2011. № 4. С.1–20.
3. Мачужак Я. В., Лавровська І. Б. Формування системи ювенальної юстиції в Україні: перспективи створення ювенальних судів. *Відновне правосуддя в Україні*. 2005. № 3. С. 9–14.

4. Ювенальна юстиція: навч. посіб. За заг. ред. Н. М. Крестовської. Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. 243 с.

REFERENCES:

1. Mozghova, V. (2014). Dosvid stvorennia ta funktsionuvannia yuvenalnykh sudiv v Ukraïni na pochatku KhKh stolittia. [The experience of the creation and functioning of juvenile courts in Ukraine at the beginning of the 20th century]. *Naukovyy chasopys Natsionalnoï akademii prokuratury Ukraïny. № 1.* 108–115. Retrieved from: <http://www.chasopysnapu.gov.ua/chasopys/ua/pdf/1-2014/108-mozgova.pdf> [in Ukrainian].

2. Harseeva, O. V. (2011). Reformirovanie instituta ugovnoï otvetstvennosti nesovershennoletnih v Rossii v 1897 godu. [Reforming the institution of criminal liability of minors in Russia in 1897]. *Istoriko-pravovye problemy: novyi rakurs. № 4.* S.1–20. [in Russian].

3. Machuzhak, Ya. V., & Lavrovska, I. B. (2005). Formuvannia systemy yuvenalnoï yustytzii v Ukraïni: perspektyvy stvorennia yuvenalnykh sudiv. [Formation of the juvenile justice system in Ukraine: prospects for the creation of juvenile courts]. *Vidnovne pravosuddia v Ukraïni. № 3.* 9–14. [in Ukrainian].

4. Krestovska, N.M. (Ed.), (2006). Yuvenalna yustytziia. [Juvenile justice]. navch. posib. 243. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції: 23.05.2023